

РОЗДІЛ 5. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ
В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ XVIII – 30-Х РР. XX СТ.PRECONDITIONS OF THE DEVELOPMENT OF CULTURAL
AND EDUCATIONAL LIFE IN THE WESTERN UKRAINIAN REGION
IN THE LATE XVIII - 30S OF THE XX CENTURY

У проєкції теми нашої статті відзначаємо, що культурні зв'язки стали всеосяжним чинником формування ідейного, творчого, наукового світобачення та громадської активності педагогічних персоналій літераторів. Вони здійснювалися на різних рівнях: західноукраїнському (між діячами Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині, зокрема з представниками різних етнічних груп цих регіонів), загальноукраїнському, міжслов'янському, європейському. Основними формами і засобами їхнього здійснення були листування, гуртування навколо періодичних видань, участь у мистецьких об'єднаннях та масових культурно-просвітніх товариствах, публічні культурно-мистецькі акції, зібрання, з'їзди, міжособистісні контакти тощо.

У процесі вивчення передумов розвитку літературної творчості і культурно-освітнього життя в Західній Україні наприкінці XVIII – у 30-х рр. XX ст. з'ясовано низку чинників, умов, обставин, подій і явищ, які у сукупності визначали й зумовлювали зміст, характер і особливості їхнього поступу. Проаналізовано основні передумови і чинники: політика панівних державно-політичних режимів; розгортання українського національного руху і формування його політичних і суспільних інститутів; нарощування творчого інтелектуального потенціалу українства, зокрема в літературній царині; розвиток системи освіти і шкільництва в Західній Україні; її зв'язки з Наддніпрянською Україною, слов'янським світом та європейськими і міжнародними культурними колами тощо. Окреслені передумови і чинники етноісторичного, міжнародного, суспільно-політичного, іншого порядку окреслюють тло, на якому формувалося світобачення західноукраїнських письменників та визначалися освітньо-педагогічні орієнтири їхньої творчості наприкінці XVIII – у 30-х рр. XX ст. Вони мають об'єктивно-зумовлений характер, тож впливали, але априорі не визначали ціннісні погляди і переконання літераторів та ідейно-змістове наповнення їхніх творів. Це зумовило потребу предметного розгляду крізь призму міждисциплінарного дискурсу суб'єктивовану літературно-мистецькими вимірами динаміку розвитку літературного процесу та зміну генерацій західноукраїнських письменників.

Ключові слова: Західна Україна, культурно-освітнє життя, митці, духовенство.

В проекции темы нашей статьи отмечаем, что культурные связи стали всеобъемлющим фактором формирования и идейного, творческого, научного мировоззрения и

общественной активности педагогических персоналій литераторов. Они осуществлялись на разных уровнях: западно (между деятелями Галичины, Буковины, Закарпаття, Волины, в частности с представителями различных этнических групп этих регионов), общероссийском, межславянских, европейском. Основными формами и средствами их осуществления были переписки, сплочения вокруг периодических изданий, участие в художественных объединениях и массовых культурно-просветительных обществах, публичные культурно-художественные акции, собрания, съезды, межличностные контакты.

В процессе изучения предпосылок развития литературного творчества и культурно-образовательной жизни в Западной Украине в конце XVIII - в 30-х гг. XX в. выяснено ряд факторов, условий, обстоятельств, событий и явлений, которые в совокупности определяли и обусловили содержание, характер и особенности их развития. Проанализированы основные предпосылки и факторы: политика господствующих государственно-политических режимов; развертывание украинского национального движения и формирование его политических и общественных институтов; наращивание творческого интеллектуального потенциала украинства, в частности в литературной области; развитие системы образования и школ в Западной Украине; ее связи с Приднепровской Украиной, славянским миром и европейскими и международными культурными кругами и тому подобное.

Указанные предпосылки и факторы этноисторического, международного, общественно-политического, культурно-образовательного, межэтнического, иного порядка определяют фон, на котором формировалось мировоззрение западноукраинских писателей и определялись образовательно-педагогические ориентиры их творчества в конце XVIII - 30-х гг. XX в. Они объективно обусловленный характер, поэтому влияли, но априорі не определяли ценностные взгляды и убеждения литераторов и идейно-смысловое наполнение их произведений. Это обусловило необходимость предметного рассмотрения сквозь призму междисциплинарного дискурса суб'єктивовану літературно-художественными измерениями динаміку розвитку літературного процесу і зміну поколінь західноукраїнських писателів.

Ключевые слова: Западная Украина, культурно-образовательное жизни, художники, духовенство.

УДК 37

Багрій М.А.,
канд. філол. наук,
докторант
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

In the projection of the topic of our article, we note that cultural ties have become a comprehensive factor in the formation of ideological, creative, scientific worldview and social activity of pedagogical personalities of writers. They were carried out at different levels: Western Ukrainian (between figures of Galicia, Bukovina, Transcarpathia, Volhynia, in particular with representatives of different ethnic groups of these regions), All-Ukrainian, inter-Slavic, European. The main forms and means of their implementation were correspondence, grouping around periodicals, participation in art associations and mass cultural and educational societies, public cultural and artistic events, meetings, congresses, interpersonal contacts, etc.

Thus, the preconditions and factors of ethnohistorical, international, socio-political, cultural-educational, interethnic, other order outline the background on which the worldview of Western Ukrainian writers was formed and educational and pedagogical guidelines of their work were determined in the late XVIII - 30s of the XX century. They are objectively conditioned, so they influenced, but a priori did not determine the values and beliefs of writers and the ideological and semantic content of their works. This necessitated the objective consideration through the prism of interdisciplinary discourse, the dynamics of the development of the literary process and the change of generations of Western Ukrainian writers, subjected by literary and artistic dimensions.

In the process of studying the preconditions for the development of literary creativity and cultural and educational life in Western Ukraine in the late eighteenth - in the 30's of the twentieth century. a number of factors, conditions, circumstances, events and phenomena that together determined and determined the content, nature and features of their progress. The main preconditions and factors are analyzed: the policy of the dominant state and political regimes; development of the Ukrainian national movement and the formation of its political and social institutions; building the creative intellectual potential of Ukrainians, in particular in the literary field; development of the system of education and schooling in Western Ukraine; its ties with Dnieper Ukraine, the Slavic world and European and international cultural circles, etc.

The outlined preconditions and factors of ethnohistorical, international, socio-political, cultural-educational, interethnic and other order outline the background on which the worldview of Western Ukrainian writers was formed and the educational and pedagogical guidelines of their work were determined in the late XVIII - 30s of the XX century. They are objectively conditioned, so they influenced, but a priori did not determine the values and beliefs of writers and the ideological and semantic content of their works. This necessitated the objective consideration through the prism of interdisciplinary discourse, the dynamics of the development of the literary process and the change of generations of Western Ukrainian writers, subjected by literary and artistic dimensions.

Key words: *Western Ukraine, cultural and educational life, artists, clergy.*

Розмитим і дефінітивно невизначеним є поняття «культурно-освітнє життя», яким дослідники зазвичай без конкретно-методологічних пояснень оперують довільно в контексті своїх наукових пошуків. Виходячи з наукового досвіду та предмета і завдань нашого дослідження, визначаємо основні аспекти і структурні компоненти культурно-освітнього життя Західної України кінця XVIII – 30-х рр. ХХст.: 1) інституційний (сукупність видавництва, освітніх закладів і різнопрофільних (мистецьких професійних, масових культурологічних тощо) формальних і неформальних громадських об'єднань, що забезпечували видання продуктів творчої діяльності письменників, набуття українською суспільністю певного освітнього рівня, сприяли її всебічному духовному розвитку); 2) інтелектуальний – визначає рівень професійності літераторів, освітян, інших представників культурної еліти щодо виховання, навчання, розвитку особистості і створення високохудожнього мистецького продукту та стан готовності культурної громадськості до його споживання; 3) комунікативний – окреслює сукупність соціальних, культурних, особистісних зв'язків (від родинних до контактів між митцями різних регіонів України і закордоння), що забезпечували обмін творчими ідеями, реалізацію певних видавничих проектів тощо; 4) діяльнісний – відображається в культурно-освітній діяльності як засіб і механізм реалізації попередніх складників.

Важливим підґрунтям для розвитку культурно-освітнього життя русинів (офіційна назва і фактично самоназва західноукраїнського населення у XIX ст.) стали проведені Габсбургами реформи в дусі т. зв. просвіченого абсолютизму. Вони охопили всі регіони держави й стосувалися змін у таких важливих сферах суспільного життя, як скасування митних тарифів, що зберігалися з часів Середньовіччя; урегулювання системи судочинства і заборона тортур; запровадження 1781 р. едикту віротерпимості, згідно з яким усі католицькі

конфесії (римська, грецька, вірменська) отримали однакові права; централізація адміністративного апарату, що обмежувала свавілля чиновників; секуляризація церковних земель і перетворення парафіяльних священників на державних службовців; урегулювання повинностей закріпачених селян, що зменшувало їхню залежність від поміщиків, тощо. Утім, соціально-економічне становище селянства, яке становило 95 % русинського населення (нація «хлопів і хлопів» як зневажливо трактували його чужинці), залишалося важким через безземелля і високі податки [3, с.337-339].

Провідну роль у пробудженні національного життя відігравала Галичина. 1808 р. зі створенням метрополії у Львові отримала незалежнення греко-католицька церква, що зміцнило статус її духовенства. Підвищенню його освітнього рівня сприяло відкриття таких духовних освітніх закладів, як Барбареуму (1775 – 1784 рр.) – семінарії у Відні, де 40 учнів, майбутні духівники, мали змогу знайомитися з досягненнями європейської культури, Студіюм Рутенум (1787 – 1809 рр.) у Львові – перший український освітній заклад університетського рівня, генеральна семінарія у Львові, яка після закриття цих установ перебрала їхні функції.

Важливими етапами й рисами першої стадії «збирання національної спадщини», що позначилися на подальшому розвитку національно-культурного руху українства Галичини, стали: виникнення 1816 р. «Товариства галицьке греко-католицьких священників для поширення письма, просвіти і культури серед вірних», яке, за висловом М. Грушевського, було першим у краї культурно-освітнім гуртком, що «досить свідомо став на ґрунт національний» [2, с. 494]; загострення боротьби навколо мовного питання, що знайшло вияв у протистоянні між прихильниками формування української літературної мови на основі церковнослов'янської мови, або живої народної мови, або латинки, або т. зв. гражданки – модер-

нізованого кириличного письма та ін.; поява перших фольклорних збірок польських, німецьких, українських авторів, які, хоча видавалися різними мовами, засвідчували етнокультурну самобутність та окремішність галицьких русинів; поява перших творів з регіональної історії, хоча вони подекуди спотворювали українську ідентичність руського населення (приміром, праці Д. Зубрицького); створення перших граматик і студій з історії «словено-руської» (української) мови, які доводили її окремішність і ставили в рівень з російською і польською мовами; розвиток зв'язків зі слов'янськими діячами (Й. Добровський, Я. Колар, П. Шафарик, К. Зап, Є. Копітар та ін.), що сприяло наслідуванню досвіду і моделей слов'янського культурного пробудження тощо.

Якщо для Наддніпрянщини визначною віхою національно-культурного відродження стала поява 1798 р. «Енеїди» М. Котляревського як першого літературного твору, написаного живою українською мовою, то для галицького українства, як також і в першому випадку для всієї України, таким символом стала славетна «Руська трійця» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич). Її діяльності і творчості, зокрема головному твору «Русалка Дністрова» (1837), присвячено чимало студій [8], і вони предметно розглядатимуться в нашому дослідженні, тож зараз зацентруємо на знаковості цього феномену.

Потужним чинником, що започаткував другу – організаційну – стадію національного пробудження в Галичині та визначив її характер і здобутки стала «Весна народів» 1848 р. У вирі цього революційного руху в країнах Європи, що став поворотним пунктом в її історії Нового часу, русини краю вперше заявили про себе як про окрему національність та самостійну політичну силу, що вимагає реалізації своїх культурних інтересів. Це виявилось у створенні в травні 1848 р. першої української політичної організації – Головної Руської Ради, яка заявила, що галицьке українство визнає єдність з українцями Наддніпрянщини та окремішність від російського народу; появі першої в краї української газети – «Зоря Галицка» (1848-1857); проведенні в жовтні першого національного форуму інтелігенції – Собору руських учених, який визначив завдання і перспективи розвитку української освіти, мови, літератури, науки; створенні перших сталих культурологічних товариств «Галицько-руської матиці», яке висунуло завдання щодо поширення освіти і культури серед народу й почало видавати науково-літературні часописи, та Народного дому у Львові, що став символом «руської окремішності», мав бібліотеку, друкарню, музей та видавав книжки і призначав стипендії студентам; відкритті в грудні 1848 р. кафедри руської мови та літератури у Львівському університеті, що проіснувала до 1939 р.

Утім, добу національно-революційного піднесення змінило десятиліття наступу реакції, тож у 50-х рр. XIX ст. українське культурно-освітнє життя і літературна творчість ледь жевріли. На їхній розвиток за трьох наступних десятиріч значний вплив мала приналежність творчої інтелігенції до різних ідейних течій: старорусинів, які продовжували вживати оригінальні терміни «русин», «руський» та вважали русинів однією зі східнослов'янських спільнот Австро-Угорської монархії; русофілів, які трактували галицьких русинів-українців як частину російського (великоросійського) народу, а їхню мову «малоросійським діалектом» російської мови, та українофілів.

Представники цих течій були одностайні в тому, що формування літературної мови галицьких русинів не повинно спиратися на латиницю, але виступали за різні шляхи її реформування, зокрема на основі «модифікації» церковнослов'янської мови; живої народної говірки; великоросійської мови тощо. Унаслідок цього з'явилися видання і літературні твори писані т. зв. язичієм – макаронічною сумішшю церковнослов'янської мови і народного діалекту. Її зразком став редагований І. Наумовичем часопис «Слово» (Львів, 1861-1887), що виступав за масове просвітництво народу.

Вагомим чинником розвитку національно-культурного руху в Західній Україні стало налагодження сталих зв'язків з Наддніпрянщиною за участю знаних письменників, учених, освітян. Важливу роль у їхньому розвитку відіграв М. Драгоманов, професор Університету святого Володимира, який після появи 1876 р. Емського указу виїхав закордон. Перебуваючи в еміграції, він відвідував Закарпаття і Галичину, де мав багато послідовників з-поміж молоді й відомих письменників (І. Франко, Н. Кобринська, О. Терлецький, М. Павлик та ін.), з якими вів стале листування. Під впливом М. Драгоманова, якого називали «апостолом правди і науки», серед творчої інтелігенції зростало переконання, що політична самостійність неможлива без національної самосвідомості, економічної самодостатності й потреби широкої культурницької праці серед народу.

Організаційної стадії національного пробудження українців Галичини 60-80-х рр. XX ст. знайшли продовження на наступній, політичній стадії 90-х рр. XIX – початку XX ст., коли виникають і розгортають діяльність українські політичні партії (радикальна, народно-демократична, соціал-демократична), загострюється політичне протистояння в різних лініях відносин (українці – русофіли – поляки – Відень), інтелігенція і маса селянства втягуються в політичний процес через участь у виборах і різного штибу громадських акціях тощо. У контексті нашого дослідження, акцентуємо увагу на соціальних і культурних чинниках, які позначилися на формуванні світо-

гляду і смаків, розвитку літературної і громадсько-культурної активності українських письменників та широких верств галицького українства, що були споживачами плодів їхньої творчої праці.

Важливим всеохопним чинником його розвитку стали самодіяльні громадські організації, які почали виникати на другій, розвинулися на третій стадіях процесу національного пробудження українців Галичини та у 20-30-х рр. ХХ ст. разом із політичними партіями і кооперацією стали стрижнем збереження його самостійності, етнічної ідентичності і культурного розвитку. Їхня діяльність предметно розглядатиметься в наступних розділах, тож наразі відзначаємо, що це були професійні і клубні об'єднання інтелігенції (учителів, письменників, художників, юристів, лікарів тощо), різнопрофільні молодіжні, студентські, жіночі організації, благодійницькі інституції та масові культурницькі товариства («Просвіта», Руське товариство педагогічне, «Сільський господар» та ін.). Вони сприяли консолідації інтелектуальних сил українства на національній основі, підтримували і стимулювали творчість митців, сприяли виданню їхніх творів, підготовці навчально-методичної літератури для шкільництва, розвитку книговидання та періодики для освіти і просвітництва тощо. При цьому кожна організація виконувала свої специфічні функції, зокрема асоціації письменників стали важливим засобом їх консолідації та виявом творчої і громадянської активності.

Національно-культурне життя українців поживавлюється з отриманням Буковиною 1861 р. статусу окремої провінції монархії Габсбургів. 1869 р. для мобілізації сил патріотичної інтелігенції на розвиток освіти і культури серед народу постало перше національне товариство – «Руська бесіда», яке згодом виступило ініціатором заснування багатьох українських культурно-освітніх організацій. Створена 1870 р. Руська рада, як перша в краї політична організація українців, виступила на захист їхніх національно-культурних прагнень. Зусиллями її лідерів, письменників С. Воробкевича і І.Глібовицького стали видаватися літературний часопис «Буковинська зоря» (1870-1871) та культурно-просвітницька література.

Перша стадія національного пробудження на Закарпатті, де проживало близько 470 тис. русинів-українців, позначилася створенням греко-католицької єпархії в Мукачеві; заснуванням початкових шкіл і семінарії; появою перших студій з історії краю (тримоник І. Базиловича, 1799-1805 рр.) та фольклорних і філологічних праць (В. Добрович), граматик (М.Лучкай), які відображали своєрідність культурної спадщини регіону у східнослов'янському світі [3, с.347-348; 4, с. 34-35].

Національне пробудження русинів-українців Закарпаття спричинила «Весна народів» 1848 р. Відтоді стала зміцнюватися започаткована ще в

першій половині ХІХ ст. (І. Базилович, М. Лучкай, А. Дашко) українофільська течія, яку представляли відомі «будителі» в особі істориків, письменників, етнографів А.Кралицького, І. Дулішковича, Л. Чопея, Ю.Жатковича. Спираючись на історичні, лінгвістичні, фольклорні джерела, вони доводили, що закарпатці, галичани, наддніпрянці – єдиний народ: «кров наша є руською; ми сім'я преславної України, і незабутнього Запоріжжя». Стверджувалася ідея, що русини Закарпаття є складником окремишнього українського народу, а їхня мова – «діалект» української мови.

Це зумовило виникнення у ХІХ ст. на Закарпатті своєрідної і парадоксальної за своєю суттю мовно-культурної ситуації. Відстоюючи ідею загальноукраїнської літературної мови та визнаючи її за свою, рідну, чимало українських культурних діячів краю були неспроможні практично використовувати її в письмі. Переважно вони писали на одному з закарпатських діалектів з російськими і церковнослов'янськими домішками (Ю. Жаткович).

Мізерний за чисельністю та сполонізований, відтак зрусифікований прошарок української інтелігенції Волині не мав жодної можливості для національного самовиявлення. Згуртовані навколо одного з перших у краї українських часописів «Волинські єпархіяльні відомості» (1867) православні священники формували суспільну свідомість вірян у проросійському дусі. Таку ж спрямованість мало створене 1902 р. товариство поширення грамотності.

В історіографії побутує думка, згідно з якою лише культурно-освітня діяльність Українських січових стрільців у 1916 – 1917 рр. позначила перші пагони національної ідеї на Волині [5, с. 38]. Попри символічність цієї події, вона має сенс, але загалом ситуацію не слід драматизувати. Справжньою оазою українства не лише Волині, а й усієї підросійської України стала родина Косачів в особі сестри М. Драгоманова, української письменниці Олени Пчілки, її чоловіка П. Косача, відомого громадського діяча, засновника «Старої громади», їхніх дітей – Михайла Косача, юриста і письменника, засновника літературного гуртка «Плеяди»; Ольги Косач-Кривинюк, письменниці, етнографіні, членкині Київської «Просвіти»; Оксани Косач-Шимановської, музикантки і перекладачки; Миколи Косача, знаного громадського діяча; Лариси Косач (Лесі Українки) – найвідомішої української поетеси; її чоловіка К. Квітки, знаного музиканта і фольклориста; Ю. Косача, онука Олени Пчілки, відомого поета, драматурга, редактора та ін. Родина Косачів проводила широку літературну, науково-педагогічну, просвітницьку, культурно-організаційну, фольклорну діяльність та стала потужним осердям зв'язків провідних українських діячів Волині, Наддніпрянщини, Галичини, інших

регіонів України і закордоння наприкінці XIX – початку XX ст. [7].

Міжвоєнна Західна Волинь переживала особливі процеси суспільного розвитку. З одного боку, в часі перебування під владою УНР значно зріс рівень національної свідомості українців краю. Відтак під впливом Галичини тут розгорнули діяльність ідентичні осередки легальних політичних партій, УВО-ОУН і громадських товариств «Просвіти», «Сільського господаря», «Рідної школи». З іншого боку, щоб знівелювати вплив «деструктивної» Галичини польський уряд у середині 20-х рр. XX ст. нав'язав волинським українцям політику т. зв. регіоналізму. Її суть полягала в доведенні, що Волинь має «особливу» історичну долю, тому її успішний розвиток у складі Речі Посполитої залежить від мирного співіснування українців і поляків краю та їхнього виховання як лояльних громадян держави. Вона мала певний успіх, що виявився у спокійному сприйнятті місцевою людиною закриття українських шкіл (з 1185 у повоєнні роки до 5 у 1931 р.), заборони вживати українську мову в суспільному житті, появі «регіональних» польсько-українських громадських організацій і часописів тощо [6, с. 21-25]. Такі ідейні колізії відповідним чином позначалися на світогляді і творчій діяльності міжвоєнної генерації українських письменників краю.

Справжній національно-культурний ренесанс пережили українці Закарпаття, перебуваючи за міжвоєнної доби XX ст. у складі Чехословацької Республіки. Її політичне керівництво на чолі з ученим і публіцистом Т. Масариком толерувало русинів-українців Підкарпатської Русі (офіційна назва краю) як органічний слов'янський складник держави. Унаслідок напливу сюди інтелігенції з Галичини, Волині, Буковини та радянської України, Прага стала провідним культурним центром української еміграції в Європі.

За таких умов національно-культурне життя українців Північної Буковини майже завмерло. На офіційному рівні вони фактично втратили статус національної меншини, їх трактували як «румунів, що забули мову своїх предків». Поступово у краї не залишилося жодної початкової школи з українською мовою навчання, її викладання було

дозволено лише як одного з предметів по кілька годин на тиждень. Середнє українське шкільництво ліквідували ще 1920 р., а заснований Габсбургами 1875 р. університет перейменували на Чернівецький університет ім. Короля Кароля I, він втратив залишки неформального «полілінгвізму» й був цілковито зрумунований. Заборона вживати українську мову в адмініструванні потягнула ліквідацію усіх українських товариств і видавництв [1, с. 221-240; 3, с. 512-515].

Висновки. Отже, передумови і чинники етно-історичного, міжнародного, суспільно-політичного, культурно-освітнього, міжетнічного, іншого порядку окреслюють тло, на якому формувалося світобачення західноукраїнських письменників та визначалися освітньо-педагогічні орієнтири їхньої творчості наприкінці XVIII – у 30-х рр. XX ст. Вони мають об'єктивно-зумовлений характер, тож впливали, але априорі не визначали ціннісні погляди і переконання літераторів та ідейно-змістове наповнення їхніх творів. Це зумовило потребу предметного розгляду крізь призму міждисциплінарного дискурсу суб'єктивовану літературно-мистецькими вимірами динаміку розвитку літературного процесу та зміну генерацій західноукраїнських письменників.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Буковина: історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.
2. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 4. Кн. 1 / упоряд. О. М. Таланчук. Київ: Либідь, 1994. 336 с.
3. Магочій Р. П. Історія України / пер. з англ. Е. Гийдела. Торонто 1996; Київ: Критика, 2007. 640 с.
- Освіта Закарпаття: монографія / Химинець В. В. та ін. Ужгород: Карпати, 2009. 464 с.
4. Савчин Г. В. Проблема синестезії в системі філософських наук. Молодь і ринок: Щомісячний науково-педагогічний журнал / Ред. кол.: М. Вачевський (гол. ред.), Г. Левченко, Н. Скотна та ін. 2012. № 8 (91). С. 136-138.
5. Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне: «Ліста», 1996. 154 с.
6. Скрипка Т. Родові гнізда Драгоманових-Косачів: їх устрій та культура. Київ: Темпера, 2013. 605 с.
7. Стеблій Ф. І. Предтеча «Руської Трійці». Львів, 2003. 96 с.